

Hernádi Miklós

Hiányzó adalékok a nemzeti kulturális örökséghez

Nagy zsidó műgyűjtemények sorsa

A magyar-zsidó együttélés 1919 és 1945 közé eső viszontagságos fejezetének talán legzavarbaejtőbb részlete a magyarországi zsidó tulajdonban volt műkincsek megítéltetése. Szemben az antiszemita, mindenekelőtt a kisajátítás ideológiai előkészítését célzó vádakkal, amelyek szerint a tehető zsidók a nem zsidók gazdasági túlszárnyalása (a világhatalom megszerzése), illetve – magyar alkotások megkaparintásával – az „államalkotók” kulturális kisemmizése céljából harácsolták volna össze műgyűjteményeiket, szociológiailag a következő fő okokat láthatjuk a nagy zsidó műgyűjtemények létrejöttének hátterében:

1. A zsidó vagyongazdálkodási magatartást sokkal inkább a tudatos felhalmozás jellemezte, semmint a tüntető felélés vagy a kockázatvállaló (pl. szerencsejátékos) vagyonnövelés igénye.

2. A zsidó vagyongazdálkodásnak az említett korszakban a jótékonykodási hagyományból is folyó, erős mecénási színezete van, amit a Baumgarten-alapítvány vagy a Hatványak irodalompartolása is jelez. A zenei események közönségében is átütő a zsidó polgárság pártfogó részvétele.

3. A képző- és iparművészeti értékek felkutatásából és megvásárlásából – szemben az irodalom vagy a zene partolásával – nem hiányozhatott a szakértelem. Mivel ezek az értékhordozó tárgyak egyúttal vagyontárgyak is, alkalmasak arra, hogy egy tudatosan felhalmozó vagyongazdálkodási magatartás általános szabályainak is megfeleljenek. A műgyűjtés során ezen kívül azonban speciális (művészettörténeti) szabályszerűségeket is figyelembe kell venni. Az emancipálódott zsidó (nagy)polgárság nemcsak Magyarországon, de Ausztriában, Németországban, Franciaországban és Angliában is különösen fogékonyak bizonyult az általános és

speciális műgyűjtési tudnivalók effajta egyesített alkalmazására. A nagy magyar zsidó műgyűjteményekből (gondoljunk csak Nemes Marcell vagy Kohner Adolf korszakunkra már felbomló gyűjteményére) csak ritka esetben hiányzik a hozzáértés, a művészettörténeti áttekintőképesség – egy általános értelemben vett vagyongazdálkodási józansággal, ökonómiával együtt. A művészettörténetben kevésbé jártas és/vagy rendkívül elfoglalt zsidó műgyűjtők szakértők közbenjárásával intézték beszerzéseiket.

4. A magyarországi zsidó műgyűjtés derékhadát – mint azt a századforduló és 1943 közti, jelentős magángyűjtemény-kiállítások és folyóirati leírások is jelezték – egyáltalán nem a bezárkózás vagy a titkosság, hanem a tevékeny, névre szóló bekapcsolódás az ország művészeti életébe, vagyis a termé-

BUDAPEST XIV. ARÉNA-UT 41.

MAGYAR ÁLTALÁNOS HITELBANK
BUDAPEST 307
SŐRŐNYI UTCA 11.

Nagyméltóságú
M. kir. udvari
Nagyságos

225/1947^{1.a}

7973

Magyar Királyság a zsidókézre
vett műtárgyaknak a zsidókézre
és megőrzésére

Budapest
XIV. kerület m. H. 11.

Van szerencsénk értesíteni, hogy az átadott üzleti határozom-
nyokban megállapított feltételek mellett ^{Nagyméltóságú} állal igénybe-
^{M. kir. udvari} vett budapesti V., Dorottya-utca 5. sz. alatti üzleti helyiségünk
^{Nagyságos} pénzügyintézményének 1323. számú ^{IV.} nagyságú rekeszérti,
melynek évi bére P. 100.- az 19. ^{1947. júli 27.} ^{1947. júli 27.}
19. ^{1947. júli 27.} ^{1947. júli 27.} ^{1947. júli 27.} ^{1947. júli 27.}
infinitesimális ^{1947. júli 27.} ^{1947. júli 27.} ^{1947. júli 27.} ^{1947. júli 27.}
számlájára

javadra írunk.

Tudomásul vesszük, hogy

Budapest, 19. ^{1947. júli 27.}

MAGYAR ÁLTALÁNOS HITELBANK
PÉNZÜGYREKESZ KEZELŐSÉGE

1947. júli 27.

69780 - Rév

XIX-J-12 - 225-1947

keny beolvadás óhajta a nemzet kulturális örök-
ségébe jellemezte.

Valamennyi, itt futtában felsorolt sajátosság vég-
ső soron arra vezethető vissza, hogy a magyaror-
szági zsidó nagypolgár már a századforduló táján
is sokkal inkább Bildungs-, semmint Besitzbürger
a szavak képzettség-kulturáltságot, illetve puszt-
a tulajdonosságot jelentő értelmében. A nyolcvan-
as években a zsidó bankárok vagy terménykeres-
kedők lakásaiban még nem a szalonokat, hanem
csupán a felnövekvő fiúk-lányok tanulószobáit len-
gi be a kultúra, a Bildung, ám a harmincas évekre
a jelentősebb zsidó műgyűjtők között értelmiségie-
ket, sőt művész-értelmiségieket is találunk, ami-
nek legjobb példáját a festőként is, gyűjtőként is ki-
váló Hatvány Ferenc szolgáltatta.

Szükséges azonban rámutatni, hogy főnemesi ke-
zekben is igen jelentős műgyűjtemények jöttek léte-
re (az Andrássy grófok több nemzedékének gyűj-
teménye, Esterházy-gyűjtemény, Montenuovo herce-
g gyűjteménye stb.). Amit tehát az előzőkben a
zsidó nagypolgárság vagyonkezelői magatartásá-
ról jegyeztem meg, korántsem korlátozódott a zsi-
dó nagypolgárságra, de következetesebben, átha-
tobbán jellemezte azt, mint a főnemességet, amely-
nek vagyonosabb tagjai még a harmincas években
is többre becsülték a vadászatot, a versenystállót,
a kártyát-rulettet, mint a művészeteket.

Hogy a zsidó és a főnemesi műgyűjtés közeli-
ségében szerepük volt zsidó asszimilációs vagy
akkulturációs törekvéseknek, az aligha kétséges.
Teljességgel elűtöttek azonban a főnemesi gyűjtők-
től azok a zsidó műbarátok, akik – mint pl. dr.
Neményi Bertalan – még a teaurálási szempont ro-
vására is – kizárólag a nemzetközi és a magyar
avantgárd (Kandinsky, Klee, Arhipenko, Gleizes,
Modigliani, Pascin, illetve Nemes-Lampérth,
Böhacsek, Derkovits stb.) munkáit keresték.

Az az előzetes dokumentáció, amely a Magyar
Nemzeti Galéria és a Művelődési és Kulturális Mi-
nisztérium közös kiadásában, Mravik László
összeállításában jelent meg a magyarországi mű-
gyűjtemények 1938 és 1945 között eltűnt darabjai-
ról (*The „Sacco di Budapest” and Depredation of Hungary
1938–1945*, Bp., 1998. 468 nagyméretű oldal száma-
tan fekete-fehér fényképfelvétellel, angol nyel-
ven), inverz módon (vagyis a hiányzó darabokon
keresztül is) csak megerősítheti, amit az 1938-ban
még érintetlen állományról az ímént elmondottam.

Az állományra vonatkozó elképzelésünkhöz igen
sok alkatelemet szolgáltatnak a művészeti folyó-
iratok (*Magyar Művészet*, *A Gyűjtő* stb.) műgyűj-
temény-leírásai már a század első éveitől kezdve.
A Múlt és Jövőben is megjelent néhány idevágó be-
számoló, például Else Hoffmanné a Friedmann
Ignác-féle ezüstjudaikákról (XVII. évf., áprilisi
szám). Ha most csak a zsidó műgyűjtők kezén fel-
halmozódott állományra ügyelünk, megállapíthat-
juk, hogy egy-két kivételtől eltekintve
(a Friedmann-féle gyűjtemény épp ilyen kivétel) a
művészettörténet összeurópai, bizonyos esetekben
orientalisztikai és majd minden esetben magyar
áramlatai ott pontosan olyan arányokban repre-
zentálódtak, mint a főnemesi gyűjteményekben.
Még az evangéliumi tematika is éppoly sűrűn buk-
kan elő itt, mint amott. Specifikusan zsidó művé-

szek specifikusan zsidó témájú munkái csak elvétve szerepelnek.

A háborús évek szélsőjobboldali, antiszemita érzelmeiket felkorbácsoló sajtóközleményei a gyűjtemények belső összetételéről szólva furcsa kutyaszorítóba gabalyodnak. Miközben egyfelől a vérbeli magyar kultúra rossz ízű kisajátításaként értelmezik, hogy a zsidó műgyűjtőknél izing-vérig magyar festők (l. Markó, Mészöly Géza, Benczúr, Székely Bertalan, Szinyei-Merse, Munkácsy) alkotásai függenek egyáltalán nem magyar szellemiségű szobák falain, és hogy ezeket a műkincseket a tulajdonosok a magyar munkások megrövidítése árán szerezték be (l. pl. *Magyarország*, 1944. május 23.), egy füst alatt azt is kifogásolják, hogy a nagyszerű magyar festmények tőszomszédságában például a zsidó „gettófestészet” képviselőjének, Horowitz Lipótnak két műve is megtalálható (l. Balás-Piry László ugyan ez idő tájt megjelent cikkét a Mravik-dokumentációban megnevezetlen sajtótermékben). A zsidó tehát – a régi antiszemita logika szerint – akkor is bűnös, ha például műtárgyvásárlásában asszimilációra törekszik, és akkor is, ha nem.

A magyarországi holocaust minden túlélője és kutatója tudja, hogy a magyarországi zsidóság gazdasági kifosztásának, társadalmi ellehetetlenítésének folyamata már jóval a német megszállás előtt megkezdődött. Azt is tudjuk, hogy a német megszállás után a teljes magyar államigazgatási gépezet – noha külpolitikailag nem lett volna erre kötelezhető – törvények és rendeletek egész tömegével véglegesítette az első zsidótörvénnyel megindult és a deportálásokban, tömeggyilkosságokban tetőző folyamatot. Témánk szempontjából a többször kiegészített 1600/1944. ME sz. rendeletnek (*Budapesti Közlöny*, 1944. április 16.) van a legtovább gyűrűző hatása, mert ez intézkedett „a zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában”. A *Budapesti Közlöny* május 25-i számában már a zár alá vett *műtárgyak* szabályozását és megőrzését szabályozták (1830/1944. ME sz. rendelet). Természetesen nem csupán a vagyontárgyak elrejtése, ha-

nem „átjátszása”, például szerződéses elidegenítése is büntetendő, illetve semmis volt 1944. március 23-i visszamenőleges hatállyal.

Tekintve, hogy a deportálás sorsára jutott vidéki zsidóság kezén komolyabb műgyűjtemények nem voltak, a budapesti zsidóság műkincseinek „zár alá vételét” akár állami mentőakciónak is tekinthetnők, amelyet az állam nem a maga vagyonygyarapítása, hanem éppen zsidó polgárainak vagyonybiztonsága érdekében hajtott volna végre. A részletes leltárak és átvételi elismervények, majd a zár alá vett műtárgyak őrzési helyének, például a Magyar Általános Hitelbank pincéinek közismertsége és biztonságossága különösen annak fényében tűnhetett rendjénvalónak, hogy 1944. július 9-től elhárult a budapesti zsidók deportálásának közvetlen veszélye, vagyis a tulajdonosok személyükben (egyelőre) sértetlenek maradtak, illetve napirenden voltak a pusztító légitámadások.

Árnyat vetett azonban a zár alá vétel hasznosságára, hogy a zsidó tulajdonosok a nyári hónapokban folytatott tárgyalások során (amelyek zsidó tisztségviselők, illetve magyar közhivatalnokok és német tisztek között a deportálás veszélyének végleges elhárítását célozták) nem használhatták fel műkincseiket mint fizetőeszközt, hiszen azok állami felügyelet alá kerültek. Maga az állam pedig – túl azon, hogy nem folytatott efféle tárgyalásokat – legjobb esetben is csak holt tőkének tekinthette a zár alá vett, elvileg továbbra is zsidó magántulajdonban maradt gyűjteményeket.

Rontotta, nem is egy szempontból a zár alá vétel hatékonyságát az a tény is, hogy a magyar intézkedők, köztük magas beosztású muzeológusok

Szobabelső a Hatvány palotából

felelő szót a megfelelő jelzőkkel egyetemben.) A visszaszármazó műkincsek semmiképpen nem lehetnek az államéi, mert zömmel zsidó tulajdonosokat, azok örököseit illetik. A visszaszerzésre irányuló állami akciók, ahogy maga ez a dokumentáció is, nagyon helyesen (hiszen van-e külön dolga az államnak, mint polgárainak érdekét képviselni?) voltaképpen zömmel zsidó, privát tulajdonosok jogaiért száll síkra. Az már további kérdés, hogy a legfontosabb műkincsek, ha valaha is visszatérnek, védett műtárgyak lévén, nem szállíthatók ki az ország területéről, akárhol élnek is tulajdonosaik vagy azok örökösei.

Egyáltalán: mennyire „nemzeti” ez az ügy? Magára valamit adó szélsőségesen jobboldali politikus vajon verheti-e az asztalt érette úgy is, hogy ne kötné legalább gondolatban össze a visszakupást az azonnali „nemzeti” elreklvirálással? Megismételve a náci vagy a szovjet hatóságok magántulajdont sértő viselkedését? Tény, hogy az amerikaiaktól visszaérkezett anyag legjobb darabjait a pénzügyi hatóságok 1947 és 1950 között nem tulajdonosaiknak adták vissza, hanem különféle múzeumoknak juttatták őket „beleltározásra”. Ez történt két fényes zsidó képgyűjtemény, a Herzog- és a Hatvany Ferenc-gyűjtemény számos, csodálatos mód megkevert darabjával, aminek még napjainkban is utórezgése van (l. *Népszabadság*, 1998. július 9., illetve augusztus 10.) A jogi problémákat csak gyarapítja, hogy a netán visszatérő műkincsek jelentős részéről az örökösöknek az állam javára mindenképp le kell mondaniuk örökösödési illeték címén. Megkockázatom, hogy talán mégsem az örökösök tehetnek arról, hogy jó esetben is 50–60 év késés következett be a tulajdonhoz való jogszerű hozzájutásban, amely késés miatt az örökösödés egyáltalán felmerült. Hatvany Ferenc például, aki személyesen vásárolta vissza korrupciós szovjet tisztektől, még a kiszállítás előtt, a zár alá vételből robantással „felszabadított” gyűjteményének egyes darabjait, csak 1958-ban hunyt el.

Amint azt az illetékesek helyesen mondják, a magyarországi zsidóktól és másoktól a Szovjetunióba elhurcolt, ma Oroszországban jogtalanul őrzött műkincsek csakugyan a nemzeti örökség részei az állam és a művészettörténet szempontjából. Jogi értelemben viszont azokat illetik, akik pénzt, szakér-

telmet, gondozást áldoztak rájuk. A szóban forgó műkincsek legnagyobb része a zár alá vétellel került együvé, s került – kellő magyar állami ellenállás hiányában – a szovjet fosztogatók birtokába. Akármilyen volt is a Sztójay-kormány végső célja a zár alá vétellel (hogy a megkaparintás is szerepelhetett e célok között, azt a Sztójay-kormány más zsidóellenes intézkedései fölően feltételezni engedik), a Sztójay-kormány és a soron következő magyar kormányok azzal, hogy nem ugrottak ki időben a háborúból, ha nem is okot, de ürügyet szolgáltatottak a Vörös Hadseregnek az „ellenséges” ország teljes kifosztására. A Szálasi-kormány éppenséggel el is szállította az országból a zsidóktól elrabolt műkincseket. A szovjet megszállásig számolatlanul pusztultak vagy tűntek el zár alá nem vett zsidó értéktárgyak, miközben olyan, jól elrejtett zsidó gyűjtemények vészelték át a háborús eseményeket, mint a Fruchter-, a Wolfner- vagy a Glück-gyűjtemény, nem is szólva a Szépművészeti Múzeum Eichmannal szembeni bátor kiállása folytán megmaradt Vida-féle Munkácsy-képeiről, amelyeket azután a magyar pénzügyi hatóságok mégsem adtak vissza a tulajdonos Vida Jenőnek. A különböző módokon megsemmisült, szétszóródott, megrövidült zsidó műgyűjteményeket egyetlen – tragikus – közös szál fűzi össze: az, hogy a mindenkori magyar állam egészen a legutóbbi időkig levette a kezét a tulajdonosaikról.

A „nemzeti örökség” kifejezés éppúgy ráillik egy-egy költői életműre, mint egy-egy fontosabb magán-gyűjteményre. A nemzet éppen polgárainak cselekedeteiből tevődik össze. A műgyűjtés sajátos vonása, ahogy a versenysporté is, hogy az egyéni teljesítmény az egész nemzet teljesítményének tűnik fel, mint ahogy bizonyos megvilágításból az is. A ma Oroszországban található magyar „nemzeti örökséget” zömmel olyan zsidó polgárok gyűjtötték össze, akiket *személyükben* a háborús évek „államalkotói” nem láttak szívesen a „nemzettestben”. Értéktárgyaikat annál szívesebben nacionalizálták volna. Az olvasóra bízom, kik cselekedtek „magyarabbul”? A zsidó műgyűjtők-e, akik hozzáértésükkel, áldozatkészségükkel létrehozták, vagy az „államalkotók”, akik elvesztegették ezt a nemzeti örökséget?